

Τα σύγχρονα νεκροταφεία ως πολυδιάστατα αστικά κενά. Χωρικός προσδιορισμός των χώρων ταφής σε σχέση με το αστικό περιβάλλον.

Δ. Ζαβράκα

Αρχιτέκτων Μηχανικός, Αρχιτέκτων Τοπίου, Καθηγήτρια Εφαρμογών, Τμήμα Αρχιτεκτονικής Τοπίου, ΤΕΙ Καβάλας
Χρυσοβέργη & Κασσάνδρου, 66100, Δράμα

Τηλ. 2521032538, Φαξ 25210 32932, E-mail ddzavraka@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Κάπου στη δεκαετία του '70 αυξήθηκε το ερευνητικό ενδιαφέρον των Γάλλων ιστορικών γύρω από το θάνατο. Ο Phillipe Aries επισημαίνει ότι η απόκριση στην ιδέα του θανάτου αλλά και σε ότι σχετίζεται με αυτόν απέδωσε, εξέφρασε ή ακόμα εγκαινίασε κοινωνικές μεταβολές και προοδευτικές αλλαγές στην Ευρώπη και την Αμερική της τελευταίας χιλιετίας. Μια από τις σημαντικότερες αλλαγές που σχετίζονται με τη χωροθέτηση των χώρων ταφής, σε σχέση με το αστικοποιημένο περιβάλλον, τοποθετείται χρονικά ανάμεσα στο τέλος του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, όπου για υγειονομικούς κυρίως λόγους, τα νεκροταφεία των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων σταδιακά μεταφέρονται εκτός των αστικών ορίων. Η απομάκρυνση αυτή για την εξυγίανση των αστικών κέντρων, αποτέλεσε μια ισχυρή τάση που έχει πολλαπλές αναγνώσεις. Οι χωρικές ποιότητες των νέων αυτών τύπων κοιμητηρίων ως «αστικών κενών» μπορούν να εξεταστούν στο πλαίσιο της συνεχούς μεταβλητότητας του αστικού περιβάλλοντος.

Στην έκταση αυτού του άρθρου, που αποτελεί ένα τμήμα μιας ευρύτερης μελέτης για τις αφετηρίες του σχεδιασμού των σύγχρονων νεκροταφείων, οι χώροι ταφής εξετάζονται ως προς την σχέση τους με το αστικό περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται. Σε ότι αφορά στην αστική συνάφειά τους, τα νεκροταφεία ορίζονται ως τόποι «εκτοπισμένοι» από τον πυρήνα της πόλης. Επιπλέον, εκφράζουν ένα «όριο» τόσο χωρικό όσο και συμβολικό που προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τη σχέση της πόλης με τον φυσικό χώρο που την περιβάλλει. Στο πλαίσιο αυτό, πρόκειται να παρατεθούν παραδείγματα νεκροταφείων από τον ελληνικό και διεθνή χώρο και ειδικότερα νεκροταφεία της πόλης της Θεσσαλονίκης.

Λέξεις Κλειδιά: νεκροταφεία, πόλη, όρια, αστικά κενά.

ABSTRACT: In the 70s, historians' research interest concerning death, increased dramatically. French historian Phillipe Aries notes that the human response to the idea of death expressed or even consecrated social and progressive changes in Europe and America of the last millennium. One of the major changes that has been associated with the planning of cemeteries in relation to the urban surface, dates between the late 18th and early 19th century. Mainly for health reasons, cemeteries of the major European cities gradually moved beyond urban borders.

The elimination process for the Reo-organization of urban centers, has been a strong trend with multiple definitions. This new cemetery typology prevails as "urban void" registering ambiguous spatial qualities in the transformation of the urban environment.

To the extent of this article, which forms part of an extensive study on the origins of contemporary cemetery design, burial sites are examined on their reference to the urban topography. Regarding their special context, cemeteries may explore urban or natural "displacement". They may also appear as spatial and symbolic "thresholds" between the city and its natural surroundings. Within this perspective, various examples of

cemeteries will be referenced, focusing on the existing network of the burial sites in Thessaloniki.

keywords: cemeteries, atopography, thresholds, urban gaps.

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΤΕΡΟΤΟΠΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟΥ

Το νεκροταφείο εντάσσεται αναμφίβολα σε μια ειδική κατηγορία αστικών χώρων. Ο Michel Foucault αναφέρει ότι είναι ένας «τόπος» που διαφέρει από τους υπόλοιπους πολιτισμικούς χώρους. Σε ότι αφορά στις χωρικές εξαρτήσεις, «συνδέεται» με τις υπόλοιπες περιοχές κάθε πόλης, χωριού ή κοινότητας, με την έννοια ότι κάθε οικογένεια κατοίκων έχει συγγενείς τα λείψανα των οποίων βρίσκονται στο νεκροταφείο. Για το δυτικό πολιτισμό, το νεκροταφείο διαχρονικά διατηρεί της θέση του ως αναπόσπαστο κομμάτι κάθε αστικού σχηματισμού ενώ ταυτόχρονα υπόκειται διαρκώς σε αλλαγές (Foucault, 1967). Οι αλλαγές αυτές ταυτίζονται με την ανθρώπινη απόκριση στην ιδέα του θανάτου ενώ αποδίδουν, εκφράζουν ή ακόμα και εγκαινιάζουν κοινωνικές μεταβολές και προοδευτικές αλλαγές (Aries, 1981).

Στην Ευρώπη της τελευταίας χιλιετίας, μέχρι και το τέλος του 18ου αιώνα, το νεκροταφείο βρίσκονταν στην καρδιά της πόλης, δίπλα ή γύρω από την εκκλησία. Στις «αυλές της σιωπής» (churchyard, friedhof κ.α.) υπήρχε μια αυστηρή και μη αναστρέψιμη κοινωνική ιεραρχία ταφικών σχηματισμών. Η ιεραρχία αυτή εκφραζόταν σε τρεις τυπολογίες. Η πρώτη ήταν το «νεκροφυλακείο» (chapel house), όπου τα ανθρώπινα λείψανα είχαν χάσει τα ίχνη της ατομικής τους ταυτότητας. Η δεύτερη και πιο οικεία τυπολογία στον σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό, ήταν καθορισμένοι ατομικοί τάφοι στον υπαίθριο χώρο της εκκλησίας και τέλος υπήρχαν οι ταφές εντός του ναού. Υπάρχουν πολλές αναφορές για την χωρική κατανομή των ταφικών σχηματισμών στις αυλές των εκκλησιών. Για τις πρώτες χριστιανικές ταφές ο προσανατολισμός είχε ιδιαίτερο συμβολισμό. Οι ευνοημένοι κείτονταν στη νότια πλευρά της αυλής ενώ η βόρεια πλευρά έφερε πολλαπλές προκαταλήψεις (Worpole, 2003). Με το κορεσμό των εκκλησιών τέτοιου είδους συμβολισμοί αποδυναμώθηκαν.

Μέχρι και το τέλος του 18ου αιώνα λοιπόν, οι χώροι ταφής ταυτίζονται χωρικά με τους θρησκευτικούς χώρους και καταλαμβάνουν χώρο εντός του αστικού περιβάλλοντος. Μια από τις πιο γνωστές θεωρίες που έχουν συνδεθεί με την αστική ταυτότητα των χώρων ταφής είναι εκείνη του Michel Foucault για την «ετεροτοπία» του νεκροταφείου. Μέσα από τις αναγνώσεις της θεωρίας αυτής και των πολλαπλών εφαρμογών της, υποστηρίζεται ότι σε εποχές που οι άνθρωποι πιστεύουν αληθινά στην ανάσταση των νεκρών και στην αθανασία της ψυχής είναι αναμενόμενο να μη δίνουν ιδιαίτερη σημασία στον τόπο ταφής και στην φροντίδα των ανθρωπίνων υπολειμμάτων. Σε τέτοιες εποχές, οι αυλές των εκκλησιών αποτελούν αστικούς τόπους με ιερό περιεχόμενο καθώς συγκεντρώνουν τους νεκρούς στον κόλπο τους προσφέροντας υποσχέσεις για την αιώνια ζωή. Έτσι, μοιάζει ότι οι χώροι ταφής προσδιορίζονται στο αστικό περιβάλλον σε σχέση με τη θρησκευτική πίστη. Αντίθετα όμως από τη στιγμή που οι άνθρωποι αρχίζουν να αμφισβητούν την αθανασία της ψυχής και την ανάκτηση του θνητού σώματος, δίνουν μεγαλύτερη προσοχή στη μοναδική απόδειξη της ύπαρξής τους στο θνητό κόσμο, δηλαδή το ανθρωπινό λείψανο και κατ' επέκταση τον τόπο ταφής.

Διασταυρώνοντας παρόμοιες περιγραφές από διαφορετικούς συγγραφείς μπορεί κανείς να αναφέρει ότι από την αρχή του 19ου αιώνα περίπου καθιερώνεται σταδιακά το δικαίωμα στον προσωπικό «τάφο» όπως το γνωρίζουμε σήμερα και εγκαταλείπεται η πρακτική των μεσαιωνικών ομαδικών ταφών. Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού διαφωτισμού και ταυτόχρονα με την τάση «εξατομίκευσης» της μεταθανάτιας κατοικίας οι χώροι ταφής επαναπροσδιορίζονται σε σχέση με την πόλη και διευθετούνται χωρικά ως οργανωμένα σύνολα. Έτσι, καταλαμβάνουν μεγαλύτερες εκτάσεις και μεταφέρονται σε περιοχές εκτός των ορίων της πόλης. Η τάση αυτή παίρνει τη διάσταση μιας νέας προοδευτικής αντιμετώπισης του θανάτου καθώς οι χώροι ταφής αναδιοργανώνονται ως δημόσιοι χώροι που υπερβαίνουν τις θρησκευτικές πρακτικές.

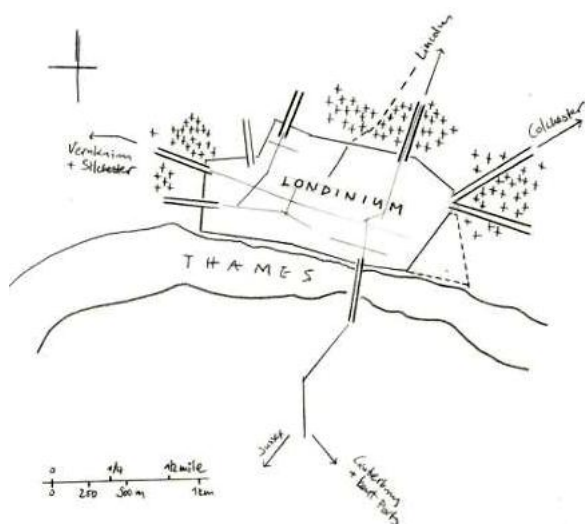
Η τάση «απομάκρυνσης» των χώρων ταφής από τον πυρήνα της πόλης προς περιοχές εκτός των ορίων της έχει πολλαπλές αναγνώσεις. Πέρα από την προφανή δημογραφική του διάσταση, που καθιστά τους περιορισμένους περιβόλους των εκκλησιών ανεπαρκείς για την κάλυψη των αναγκών ταφής στις διαρκώς αυξανόμενες πόλεις, η βιομηχανική επανάσταση αλλάζει ριζικά τις αστικές δομές. Ενδεικτική αναφορά στην τάση αυτή είναι το νεκροταφείο Mt Auburn στην Αμερική όπου το οποίο γίνεται δημοφιλές στους κατοίκους της πόλης όχι μόνο ως «πολιτισμικός χώρος» αλλά και ως «τόπος αναψυχής». Η απομάκρυνση αυτή έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή των χωρικών εξαρτήσεων ανάμεσα στους χώρους ταφής και την πόλη και τη

σύναψη νέου διαλόγου ανάμεσα στη φύση και το τόπο ταφής.

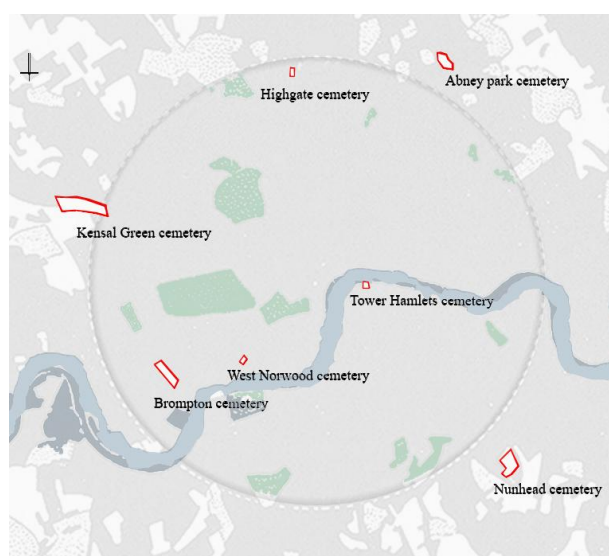
Η αποδοχή και η διάδοση των νέων αρχών οργάνωσης των χώρων ταφής γίνεται σταδιακά και συνεπάγεται αλλαγές στη συλλογική νοηματοδότηση του θανάτου. Μέσα από τις πολυάριθμες μελέτες για την κοινωνική οργάνωση των χώρων ταφής, προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία για τις αφετηρίες της νέας τοπογραφικής διεύθυνσης των χώρων ταφής. Ο ιδιωτικός τάφος μετατρέπεται σε πρωτογενές μνημείο του «μοντέρνου» θανάτου. Σε κάποια από τα πρώτα παραδείγματα των νέων νεκροταφείων εκτός των ορίων της πόλης, τα οποία στη βιβλιογραφία αναφέρονται και ως «μοντέρνα» νεκροταφεία, ο ιδιωτικός τάφος είναι μόνιμος και δεν επαναχρησιμοποιείται όπως στα περισσότερα κοιμητήρια σήμερα. Έτσι αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη τοπογραφική εξάρτηση τόσο ανάμεσα στην πόλη και κοιμητήριο όσο και ανάμεσα στη φύση και τον τόπο ταφής, όπως αυτός αναδιοργανώνεται ως ελεύθερος χώρος πέρα από τον αστικό πυρήνα. Ταυτόχρονα, ο θάνατος νοηματοδοτείται ως «απόμακρος» και σχεδόν μη αποδεκτός στο αστικό περιβάλλον. Υπάρχουν πολλές αναφορές στην «ετεροτοπία» των νεκροταφείων και των χώρων ταφής ως εκτοπισμένων αστικών τόπων που φέρουν την έννοια μιας «άλλης» πόλης, μιας «σκοτεινής» πλευράς όπου κάθε οικογένεια διατηρεί το δικαίωμα κατοχής τόπου ανάπαυσης.

II. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΩΣ «ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΟ»

Στο σημείο αυτό, επιχειρώντας μια σύντομη αναφορά σε προγενέστερες χρονικά τοπογραφικές διευθετήσεις, αξίζει να αναφερθεί ότι το νεκροταφείο ως τόπος «πέρα από τα όρια της πόλης» δεν είναι μια τάση που εκδηλώθηκε για πρώτη φορά στο τέλος του 18ου αιώνα. Υπάρχουν πολλές αναφορές στη βιβλιογραφία για τα νεκροταφεία «εκτός της περιτειχισμένης πόλης». Ενδεικτικά σχολιάζεται ότι στο ίχνος της Ρωμαϊκής εξάπλωσης του Λονδίνου, η πόλη περιγράφεται από το ποτάμι στα νότια, και χώρους ταφής στα βόρεια, στα ανατολικά και τα δυτικά. Από χαρτογραφήσεις της εποχής, μοιάζει ότι ο αστικός χώρος ορίζεται και περιορίζεται από μια περιφερειακή αλλά ανοργάνωτη ζώνη χώρων ταφής (Rasmussen, 1991) η οποία αποτελεί ένα φίλτρο ανάμεσα στην πόλη και τον φυσικό χώρο που την περιβάλλει.

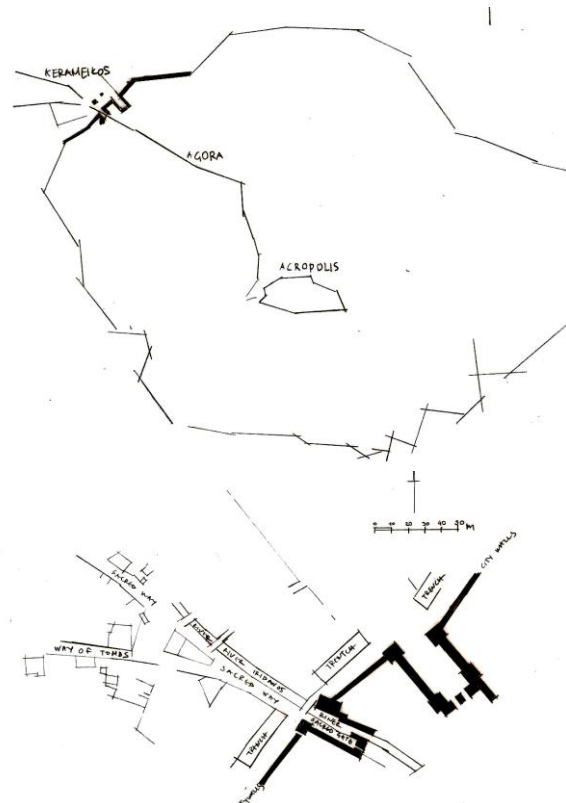

Σχήμα 1 – Ίχνη του ρωμαϊκού Λονδίνου. Η περιτειχισμένη πόλη και οι χώροι ταφής εκτός των τειχών. (Πηγή: Σκίτσο του συγγραφέα, βασισμένο σε στοιχεία από χάρτες της εξάπλωσης του Λονδίνου κατά τον 2ο αιώνα)

Σχήμα 2 – 'magnificent seven'. Διάγραμμα γεωγραφικής κατανομής των επτά κοιμητηρίων του Λονδίνου σε σχέση με τα όρια της ιστορικής πόλης.. (Πηγή: Ζαβράκα, Δ. 'Η αρχιτεκτονική του θανάτου. Τα όρια του απτού', Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη, 2007)

Στην αρχαία Αθήνα, μια από της πύλες της πόλης ήταν αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών πολιτών. Μπορούσε κανείς να εισέλθει στην περιτειχισμένη πόλη μέσω της «ιεράς οδού», της οδού των μνημάτων. Για τις αρχαίες ελληνικές πόλεις ήταν σύνηθες τα νεκροταφεία να χωροθετούνται εκτός της πόλης, αλλά άρρηκτα συνδεδεμένα με την κοινωνική της ζωή και τα κοινωνικά τελετουργικά (Sennet, 1994).

Σχήματα 3α & 3β– Διάγραμμα της σχέσης του νεκροταφείου του Κεραμεικού με την οχύρωση της αρχαίας Αθήνας. (Πηγή: Σκίτσο του συγγραφέα, βασισμένο σε στοιχεία από χάρτες της αρχαίας Αθήνας)

Παρόμοιες αναφορές, αναμφισβήτητα, μαρτυρούν το διαχρονικό τρόπο που προκαλεί ο θάνατος στους ανθρώπους. Άλλωστε, ο θάνατος δεν έγινε ποτέ αποδεκτός από τον άνθρωπο, χωρίς φόβο και δέος (Βοβέλ, 2000).

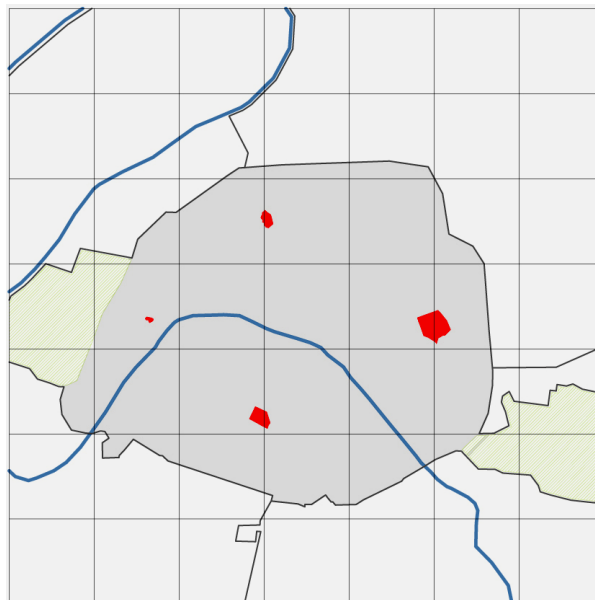
Όμως, τα νεκροταφεία που βρίσκονται κάθε φορά στο «όριο» της πόλης εμφανίζονται ως «τόποι» το νόημα των οποίων βρίσκεται σε διαρκή αμφισβήτηση. Ο χώρος του νεκροταφείου που παράγεται εκτός της πόλης είναι χώρος εκδιωκόμενος που στερείται ξεκάθαρου ρόλου. Σε δεδομένες χρονικές στιγμές, όπως προαναφέρθηκε, ο υπαίθριος χώρος που περιέβαλλε τα τείχη της πόλης αποδείχτηκε ιδανικός για την απόθεση των νεκρών. Από τα ίχνη των χώρων ταφής, ως υπόλοιπα παλαιότερων σχηματισμών, μπορούν να προκύψουν χρήσιμα στοιχεία για τη δομή και τα στάδια εξάπλωσης μιας πόλης. Καθώς το όριο της πόλης αλλάζει και το αστικό περιβάλλον διαχέεται, τα νεκροταφεία μπορούν να εξεταστούν ως πολυδιάστατοι χώροι στην διαρκώς μεταβαλλόμενη αστική περιφέρεια. Μέσα από την εξάπλωση αυτή, οι χώροι ταφής σταδιακά εγκολπώνονται στον διευρυνόμενο αστικό ιστό με αποτέλεσμα να αλλάζει κάθε φορά η χωρική σύμβαση ανάμεσα στο νεκροταφείο και το άμεσο αλλά και το ευρύτερο περιβάλλον του. Η δυναμική της εξάπλωσης της πόλης προκαλεί τον διαρκή εξαστισμό των χώρων ταφής μεταβάλλοντας διαρκώς τις συνθήκες αστικής ένταξης του κοιμητηρίου και τις τοπογραφικές του ιδιαιτερότητες.

Λόγω των ιδιαιτεροτήτων τους, το σύνολο των χώρων ταφής μιας πόλης δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ένα ομοιογενές δίκτυο ελευθέρων χώρων. Για παράδειγμα, τα μνημειακά νεκροταφεία ως ανενεργοί πια τόποι ταφής ενσωματώνονται στη μετασχηματιζόμενη πόλη ως «αστικά θραύσματα» ενώ τα ενεργά νεκροταφεία ως «δημόσιοι οργανωμένοι χώροι» στο περί-αστικό τοπίο αποτελούν ειδικές ζώνες ανάμεσα στο αστικό και φυσικό περιβάλλον.

Τα νεκροταφεία ως δίκτυο αναδιοργανωμένων αστικών χώρων όπως συγκροτήθηκαν στο τέλος του 18ου αιώνα επιβιώνουν μέχρι και σήμερα. Για την ανίχνευση της αφετηρίας της τάσης αυτής ενδεικτικά αναφέρονται δυο δημοφιλή παραδείγματα δικτύων χώρων ταφής, αυτό της πόλης του Παρισιού και αυτό του Λονδίνου.

Στο Παρίσι, τέσσερα νέα δημόσια «κοιμητήρια» εγκαινιάζονται, σχεδόν ταυτόχρονα. Αυτά είναι τα κοιμητήρια της Μονμάρτρης (Monmartre) στο βόρειο τμήμα της πόλης που ολοκληρώθηκε το 1795, του Πέρ- Λασέζ (Père Lachaise) στο ανατολικό τμήμα της πόλης που ολοκληρώθηκε το 1804, του Μονπαρνάς (Monparnasse) στο νότιο τμήμα της πόλης που ολοκληρώθηκε το 1824 και του Πασύ (Passy) στο δυτικό τμήμα της πόλης που ολοκληρώθηκε το 1820. Το δίκτυο των νέων κοιμητηρίων αντικατέστησε τις συνωστισμένες αυλές των εκκλησιών της πόλης του Παρισιού. Ειδικότερα, το κοιμητήριο Πέρ- Λασέζ (Père Lachaise), αποτέλεσε ένα από τα ισχυρότερα πρότυπα οργάνωσης χώρων ταφής της εποχής του. Με τη μορφή ενός αστικού χώρου έκτασης 48 εκταρίων, διάστικτου από ταφικά μνημεία και έργα τέχνης που λειτουργεί τόσο ως τόπος πολιτισμικός όσο και ως τόπος αναψυχής για τους κατοίκους της πόλης. (Βλ. Σχήμα 4)

Αντίστοιχα, μέσα από το πρίσμα του Βικτοριανού κοινωνικό-πολιτισμικού πλαισίου, η αντίληψη του θανάτου αλλάζει δραματικά, ενώ οι χώροι ταφής αποκτούν νέα αστική διάσταση. Στο Λονδίνο, στα μέσα περίπου του 19ου αιώνα, οργανώνονται επτά νέα κοιμητήρια στην τότε περιφέρεια της πόλης (Rasmussen, 1991). Αυτά είναι τα κοιμητήρια Κένσαλ Γκρην (Kensal Green) το 1832, Γουέστ Νόργουντ (West Norwood) το 1837, Χάιγκεϊτ (Highgate) το 1839, Άμπνεϋ Πάρκ (Abney Park) το 1840, Νάνχεντ (Nunhead) το 1840, Μπρόμπτον (Brompton) το 1840 και Τάουερ Χάμλετς (Tower Hamlets) το 1841, τα οποία αποτελούν ένα δίκτυο νεωτεριστικών για την εποχή τους αστικών χώρων ταφής. (Βλ. Σχήμα 2)

Σχήμα 4 – Διάγραμμα γεωγραφικής κατανομής τεσσάρων (04) νεκροταφείων του Παρισιού σε σχέση με τα όρια της ιστορικής πόλης. (Πηγή: Ζαβράκα, Δ. 'Η πολεοδομική διάσταση των χώρων ταφής. Συγκριτική ανάλυση του δημόσιου χώρου των κοιμητηρίων της Γαλλίας και της Ελβετίας. 20 Συνέδριο Πολεοδομίας Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2009.)

Εικόνα 1 – Κοιμητήριο Μονπαρνάς (Monparnasse), Παρίσι. (Πηγή: Αρχείο συγγραφέα).

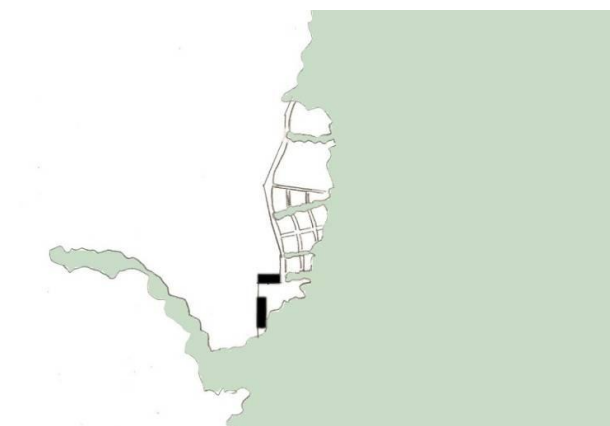

Εικόνα 2 – Κοιμητήριο Πασύ (Passy), Παρίσι. (Πηγή: Αρχείο συγγραφέα).

Μέσα από τις εξελίξεις αυτές γύρω από την αναδιοργάνωση των νεκροταφείων εκτός της πόλης, η σχέση μεταξύ του συνόλου των ταφικών μνημείων και της περιαστικής φύσης εντοπίστηκε ως κυρίαρχο θέμα στο σχεδιασμό. Για την βόρειο-ευρωπαϊκή πρωτοπορία των «μοντέρνων κοιμητηρίων» όπως αυτή εκφράζεται από τον Sigur Lewerentz, και όχι μόνο, η τυπολογία, η πυκνότητα και οι κοινωνικές προεκτάσεις των ταφικών σχηματισμών

επανεξετάζονται με αφετηρία τη «μνημειακότητα» της φύσης και όχι τη ρητορική της πόλης.

Το κοιμητήριο Woodland στο Enskede, νότια της Στοκχόλμης, είναι ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα έργα του Sigurd Lewerentz και του Gunnar Asplund, η ολοκλήρωση του οποίου διήρκεσε σχεδόν είκοσι (20) χρόνια. Το θέμα του σχεδιασμού των νεκροταφείων, για την Σουηδία τουλάχιστον, έρχεται στο προσκήνιο ως μια μοναδική ευκαιρία να αποκτήσουν οι χώροι ταφής νέα ταυτότητα που να ταιριάζει με το νέο πολιτισμικό υπόβαθρο της μοντέρνας κοινωνίας, στο μεταίχμιο ανάμεσα στον νέο-κλασικισμό και τον επερχόμενο φονξιοναλισμό. Στο πλαίσιο αυτό, θεσπίζονται νέοι κανόνες υγιεινής και επιτρέπεται η καύση των νεκρών σωμάτων.

Σχήματα 5α & 5β – Διάγραμμα της χωροθέτησης του νεκροταφείου Furstenwald σε σχέση με την πόλη και το περιαστικό δάσος του Chur. (Πηγή: Σκίτσο του συγγραφέα, δημοσιευμένο στα πρακτικά διεθνούς συνεδρίου AESOP με κεντρικό τίτλο 'The luxury of space', 2011)

Ο «τόπος» που αφιερώνεται σε αυτούς που δεν ζουν πια ανάμεσά μας είναι τόπος πένθιμος, απόμακρος και αλληγορικός (Kienast, 2002). Μέσα από τις σύγχρονες τάσεις του αστικού και αρχιτεκτονικού σχεδιασμού, μπορεί κανείς να αποδώσει μια επιπλέον ιδιότητα στους χώρους ταφής εκτός της πόλης. Πέρα από την έννοια του εξόριστου χώρου, ανιχνεύονται ποιότητες και χαρακτηριστικά ενός τόπου «μεταβατικού». Πρόκειται για μια μετάβαση τόσο χωρική όσο και συμβολική. Στο πλαίσιο αυτό, το

σύγχρονο παράδειγμα του νεκροταφείου Furstenwald, στην μικρή ελβετική πόλη Chur, είναι ένα νεκροταφείο που προσδιορίζεται χωρικά μέσα από ζώνες διαβαθμισμένης «αστικότητας». Ο χώρος του νεκροταφείου ορίζεται ως μια χωρική μεταφορά ανάμεσα στο αγροτικό τοπίο και το περιαστικό δάσος της πόλης.

Οι χώροι των σύγχρονων νεκροταφείων στην άκρη της πόλης, με την έννοια του ελεύθερου χώρου που βρίσκεται σε διαρκή αναζήτηση της ταυτότητάς του, παρουσιάζουν όλα τα χαρακτηριστικά των «αστικών κενών». Ένα πλήθος σύγχρονων διατυπώσεων που σχετίζονται με την έννοια του «αστικού κενού» επαναπροσδιορίζουν τις προσεγγίσεις στον ορισμό του «τόπου». Για τη σύγχρονη θεωρία της αρχιτεκτονικής, το «κενό» βρίσκεται ανάμεσα στην έννοια του «τόπου» και του «μη τόπου» καθώς είναι ουσιαστικά συνδεδεμένο, με κάθε νέα ανάγνωση του τοπίου. (Πολύχρονοπουλος, 2006)

III. ΧΩΡΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΑΦΗΣ

Στο πλαίσιο της εξέλιξης της σχέσης του χώρου ταφής με την πόλη και της γεωγραφικής κατανομής τους στο αστικό τοπίο η Μαρία Κουμαριανού στη μελέτη της για το «φантаστικό του θανάτου» περιγράφει τέσσερις σαφείς «τοπογραφικές φάσεις» που χρονικά διαδέχονται η μία την άλλη. Πρόκειται για μια αλληλουχία χωρικού ανα-προσδιορισμού των χώρων ταφής σε σχέση με το αστικό περιβάλλον (Κουμαριανού, 2008). Μέσα από τη διαθέσιμη ελληνική βιβλιογραφία, η μελέτη της Κουμαριανού αποτελεί πολύτιμη αναφορά για εξέλιξη των χωρικών εξαρτήσεων ανάμεσα στον χώρο των ζωντανών (πόλη) και τον χώρο των νεκρών (νεκροταφείο).

Συνοπτικά μπορούν να αναφερθούν τα τέσσερα αυτά στάδια ως εξής:

- «Εγκλεισμός» των χώρων ταφής στο αστικό περιβάλλον
- «Οπτική απομόνωση» του χώρου των νεκρών στον χώρο της πόλης
- «Εκτοπισμός» των νεκροταφείων από το αστικό περιβάλλον
- «Μεταμπίεση» του χώρου των νεκροταφείων

Με χρονολογική αφετηρία το μεσαίωνα, διακρίνεται αρχικά ο «εγκλεισμός» του χώρου των νεκρών στον χώρο των ζωντανών. Η Μ. Κουμαριανού περιγράφει τους μεσαιωνικούς χώρους ταφής ως «τόπους» που αποτελούν αστικό σημείο αναφοράς. Οι περιγραφές της σχετικά με το βυζαντινό τοπογραφικό μοντέλο νεκροταφείου έχει πολλά κοινά σημεία με αντίστοιχες περιγραφές ευρωπαϊκών νεκροταφείων της ίδιας εποχής. Ο χώρος ταφής αποτελεί λειτουργικό αστικό χώρο τα όρια του οποίου δεν καθορίζονται με αυστηρότητα στον αστικό ιστό. Στο

δεύτερο στάδιο, όπως περιγράφεται στην ίδια μελέτη, συνοψίζεται μια σημαντική αλλαγή, η οποία δεν είναι αλλαγή χωροθέτησης, αλλά μορφολογική. Πρόκειται για την έγερση τοίχων (19ος αιώνας) αυστηρών ορίων τα οποία διαφοροποιούν τη σχέση του νεκροταφείου με το περιβάλλον τους. Ο χώρος του νεκροταφείου διατηρεί την κεντρική του θέση, αλλά απομονώνεται οπτικά από τον χώρο των ζωντανών που τον περιβάλλει. Ταυτόχρονα, για το μεγαλύτερο τμήμα της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης (εποχή του ρομαντισμού) ο Phillipe Aries περιγράφει μια ενδιαφέρουσα μετάβαση που σχετίζεται με την ανθρωπινή απόκριση στο θάνατο. Από την έννοια του θανάτου ως «κοινό» γεγονός (Μεσαίωνας) και χώρο που δεν διαφοροποιείται με αυστηρά όρια στον αστικό ιστό, παρατηρείται μια σταδιακή «προσωποποίηση» και τελικά μια ρομαντική «ωραιοποίηση» του θανάτου. Έτσι, στο τρίτο στάδιο της μελέτης της, η Μ. Κουμαριανού αναπαρίσταται η τοπογραφική αλλαγή που ταυτίζεται με την απομάκρυνση των νεκροταφείων εκτός των ορίων της πόλης, όπως αυτή περιγράφηκε σε προηγούμενη ενότητα. Ο εξαστισμός και η εξάπλωση των πόλεων «εκτόπισε» τα νεκροταφεία στις παρυφές της πόλης. Μέσα από την περιφραγιοποίηση του χώρου των νεκρών, ανιχνεύεται και ένα τέταρτο στάδιο περιγράφοντας μια πιθανή τάση ως φαινόμενο που δεν ολοκληρώθηκε την εποχή της καταγραφής των πορισμάτων της σχετικής μελέτης. Ο σταδιακός «εκτοπισμός» των χώρων ταφής αναμένεται να μεταστραφεί σε «εξαφάνιση» με την έννοια της μετατροπής των νεκροταφείων σε χώρους πρασίνου ή σε ακαθόριστους λειτουργικά χώρους, δηλαδή «αστικά κενά». Προεκτείνοντας το σκεπτικό αυτό, μπορεί κανείς να κάνει λόγο για ένα είδος «τοπογραφικής υπονόησης» των χώρων ταφής και όχι για χωροθέτηση υπαρκτής αστικής λειτουργίας. Οι περισσότερες σχετικές μελέτες υποστηρίζουν ότι σταδιακά αναμένεται να εκλείψει η ανάγκη απόθεσης νεκρών σωμάτων. Ήδη γίνεται εκτεταμένη συζήτηση διεθνώς για τις νέες προτεινόμενες λειτουργίες στη δυναμική επανάχρησης των χώρων ταφής. Για διάφορους λόγους, που είναι αδύνατον να αναπτυχθούν στην έκταση του άρθρου αυτού, η τάση αυτή της «μεταμφίεσης» των χώρων ταφής είναι περισσότερο εμφανής στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης.

IV. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΤΑΦΗΣ ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΑΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στη σύγχρονη συνάφεια του ελληνικού αστικού περιβάλλοντος, το νεκροταφείο έχει πια τη μορφή ενός χώρου εγκλωβισμένου στη συνεχή δόμηση που υποχρεωτικά ακολουθεί τις κοινωνικοοικονομικές και λειτουργικές απαιτήσεις του αστικού συνόλου. Στο ευρύτερο πολεοδομικό συγκρότημα της Θεσσαλονίκης υπάρχει ένα σύνολο δώδεκα περίπου νεκροταφείων, χωρίς να υπολογίζονται τα ιστορικά

νεκροταφεία που δεν σώζονται σήμερα και για τα οποία υπάρχουν αναφορές και ευρήματα.

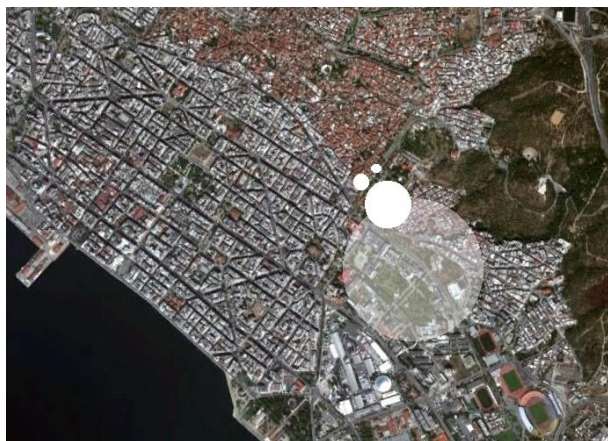
Παρακάτω αναφέρονται τα νεκροταφεία αυτά με τη σειρά των δημοτικών διαμερισμάτων στα οποία ανήκουν.

Πρόκειται για το Ινδικό νεκροταφείο στο δήμο Μενεμένης, το Στρατιωτικό Συμμαχικό νεκροταφείο στο δήμο Αμπελοκήπων και το νεκροταφείο Πολίχνης.

Επίσης, ο δήμος Θεσσαλονίκης περιλαμβάνει το νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής, το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας, το Αρμένικο Νεκροταφείο και το νεκροταφείο των Ευαγγελικών. Στο δήμο Τριανδρίας ανήκει το Αλβανικό νεκροταφείο (Παλιό μουσουλμανικό) και στο δήμο Τούμπας τα κοιμητήρια Μαλακοπής. Στο δήμο Καλαμαριάς ανήκει το ομώνυμο και το στρατιωτικό νεκροταφείο. Τέλος στο δήμο Πυλαίας το Α' νεκροταφείο και στους δήμους Πανοράματος και Θέρμης τα αντίστοιχα ομώνυμα νεκροταφεία.

Τα νεκροταφεία αυτά αποτελούν χώρους ταφής που σταδιακά εγκλωπώθηκαν στο διευρυμένο αστικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για μια αξιοσημείωτη έκταση ελεύθερου αστικού χώρου στην πυκνοδομημένη έκταση της πόλης. Στην πραγματικότητα συγκροτούν ένα δίκτυο «συγκαλυμμένων» δημόσιων χώρων διάσπαρτων σε δέκα διαφορετικά δημοτικά διαμερίσματα.

Πρόκειται επίσης για χώρους ταφής που έχουν συσταθεί σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και με πολύ-πολιτισμικό περιεχόμενο. Τα νεκροταφεία της Ευαγγελίστριας και της Αγίας Παρασκευής που είναι και τα παλαιότερα εγκαταστάθηκαν με διαφορά δώδεκα περίπου χρόνων μεταξύ τους και με παρόμοιο κοινωνικό-πολιτιστικό πλαίσιο. Βρίσκονται εκτός των τειχών της πόλης και οργανώθηκαν στα πλαίσιο εξυγίανσης της περιτειχισμένης πόλης. Αποτελούν ένα μέρος μόνο από μια ευρύτερη συμπαγή ζώνη χώρων ταφής εκτός των τειχών της πόλης που περιελάμβανε μεταξύ άλλων και εβραϊκά νεκροταφεία, των οποίων τα ίχνη επανέρχονται στο φως με την ευκαιρία των νέων έργων υποδομών στην ευρύτερη περιοχή.

Σχήματα 6α - Αεροφωτογραφία του περιορισμένου μνημειακού συγκροτήματος της Ευαγγελίστριας στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον της Θεσσαλονίκης. (Πηγή: Επεξεργασμένη αεροφωτογραφία από το Google Earth)

Σχήματα 6β - Απόσπασμα τοπογραφικού διαγράμματος της πλήρους έκτασης των χώρων ταφής πέρα από τα ανατολικά τείχη της πόλης, 1918. (Πηγή: Β. Χαστάογλου)

V. ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ ΩΣ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΩΣ ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΟ

Το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας είναι το παλαιότερο διατηρημένο ορθόδοξο χριστιανικό νεκροταφείο της πόλης και κατέχει έκταση περίπου 33 στρεμμάτων.

Το ιστορικό της ίδρυσής του ξεκινά το 1891 και οφείλεται σε μια τάση εκσυγχρονισμού της οθωμανικής κυβέρνησης με τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης, οπότε και θέσπισε νόμο που αφορούσε τα νεκροταφεία όλης της επικράτειάς της (Κακουλίδου 1985). Σύμφωνα με το νόμο αυτό οι ταφές έπρεπε να γίνονται σε τόπους οργανωμένους εγκεκριμένους από τις υγειονομικές αρχές. Έτσι, η ταφή θα

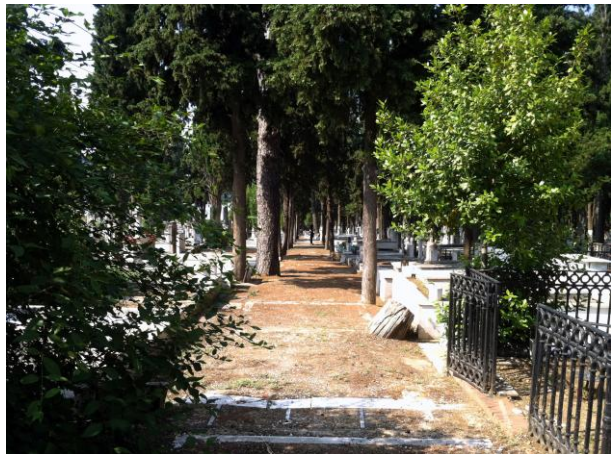
ρυθμιζόταν πια από πολιτειακές διατυπώσεις και όχι από κοινωνικό-θρησκευτικά καθήκοντα. Το ζήτημα της ίδρυσης και διαχείρισης ενός νέου εκσυγχρονισμένου νεκροταφείου στη Θεσσαλονίκη ανέλαβε η νεοσύστατη Φιλόπτωχος Αδελφότητα ανδρών της πόλης και το 1880 έγινε η πρώτη ταφή στο νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι έχουν ήδη προηγηθεί τα τέσσερα (04) νεκροταφεία του Παρισιού και τα επτά (07) νεκροταφεία του Λονδίνου όπως αυτά περιγράφηκαν σε προηγούμενη ενότητα.

Εικόνα 3 - Περίβολος του Αρμένικου νεκροταφείου, Θεσσαλονίκη. (Πηγή: Αρχείο συγγραφέα).

Με την σταδιακή διεύρυνση της πόλης, έξω από τα τείχη, το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας ενσωματώθηκε στον αστικό ιστό. Ο δήμος Θεσσαλονίκης αποφάσισε το 1973, να σταματήσουν οι ταφές, με μόνη εκκρεμότητα τους οικογενειακούς τάφους και το νεκροταφείο της Ευαγγελίστριας αντικαθίσταται λειτουργικά από το νεκροταφείο Αναστάσεως του Κυρίου. Από το 1980 και έπειτα το νεκροταφείο είναι αποκλειστικά σχεδόν μνημειακός τόπος και καμία ταφή δεν λαμβάνει χώρα σε κοινό ή οικογενειακό τάφο. Από το 1985 και έπειτα έχουν συνταχθεί μελέτες για τη δημιουργία ενός «πάρκου ταφικών μνημείων» το οποίο - σε συνδυασμό με τον αρχαιολογικό χώρο που περιλαμβάνεται στον περίβολο του νεκροταφείου - έχει τη δυνατότητα να αποτελέσει πόλο έλξης επισκεπτών, χώρο εκδηλώσεων - συμβατών με το χαρακτήρα του τόπου - και δυναμικό σημείο αναφοράς στον σύγχρονο αστικό ιστό που αναδεικνύει την ιστορική φυσιογνωμία της πόλης.

Εικόνα 4 – Νεκροταφείο Ευαγγελίστριας, Θεσσαλονίκη (Πηγή: Αρχείο συγγραφέα).

Η σημερινή του εικόνα, παρά τις προσπάθειες αποκατάστασης τμημάτων του, είναι μια εικόνα εγκατάλειψης. Το δαιδαλώδες και χωρίς επαρκή σήμανση δίκτυο διαδρόμων, σε συνδυασμό με τις καταστροφές στα μνημεία δεν το καθιστούν δημοφιλή αστικό τόπο. Παρά το γεγονός ότι η θέση του είναι ευνοϊκή για τη δημιουργία ενός σύγχρονου μνημειακού συμπλέγματος.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΩΣ ΣΥΝΕΧΕΙΑ Η ΑΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΠΟΛΗΣ

Ο σύγχρονος ενεργός χώρος ταφής εκτείνεται πέρα από το αστικό περιβάλλον. Ο «τόπος» που επιλέγεται για τη χωροθέτηση των νεκροταφείων μοιάζει συνήθως με τόπο «οριακό» που βρίσκεται σε συμβολική εξάρτηση τόσο με το αστικό όσο και με το φυσικό περιβάλλον. Πρόκειται για μια ισχυρή σύμβαση που εύκολα όμως μπορεί να ανατραπεί. Στη σύγχρονη δυναμική της πόλης, οι χώροι ταφής αναζητούν την ταυτότητά τους και το αστικό τους περιεχόμενο στη διαρκή μεταβλητότητα του ορίου της πόλης.

Το νεκροταφείο ως «αστικό κενό» μοιάζει να σχηματοποιεί έναν ιδιαίτερο «τόπο» που εκκρεμεί χωρικά αλλά και εννοιολογικά σε μια διάσταση ανάμεσα στην πόλη και την φύση, την «τάξη» και το «χάος».

Μέσα από την πολυσημία των σύγχρονων νεκροταφείων ως «αστικών κενών» αναδύεται η αδυναμία του σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος να υποδεχτεί τους χώρους ταφής ως οικείους δημόσιους χώρους. Σε αντίθεση με τα κενά που προκύπτουν από τον αδιάκοπο μετασχηματισμό της πόλης, τα οποία αποτελούν χώρους εγκατάλειψης και δημιουργούν ασυνέχειες στον αστικό ιστό, τα νεκροταφεία είναι τόποι μνήμης άρρηκτα συνδεδεμένοι με την πόλη.

Η σύγχρονη μνημειακότητα του νεκροταφείου, τόσο ως χωρική αλλά και ως αισθητική εμπειρία, μοιάζει

να αποκτά ενδιαφέρον ως «ενδιάμεσος» ή «μεταβατικός» αστικός χώρος που διαχέει νοήματα και αναπτύσσει εξαρτήσεις με το παρελθόν και το μέλλον της πόλης.

VI. ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- [1] 'Of other spaces' ('Des espaces autres'), M. Foucault, 1967.
- [2] Aries, P., Weaver, H., (μετ.), 'The Hour of Our Death: The Classic History of Western Attitudes Toward Death over the Last One Thousand Years', Alfred A. Knopf Inc., Νέα Υόρκη, 1981 (1η έκδοση), Vintage Books, Νέα Υόρκη, 2008 (2η έκδοση).
(Πρωτότυπο: Ariès, P., 'L' Homme devant la mort' Editions du Seuil, Paris, 1977)
- [3] Worpole, K., 'Last Landscapes: The Architecture of the cemetery in the west', Reaktion Books, 2003.
- [4] Rasmussen, S., E., 'London: The unique city', The MIT Press, 1991.
- [5] Sennet, R., 'Flesh and Stone', Faber and Faber, 1994.
- [6] Μ. Βοβέλ, «Ο θάνατος και η Δύση», τ. 1, Νεφέλη, 2000.
- [7] Kienast, D., 'Kienas Vogt. Parks und Friedhofe', 2001.
- [8] Πολύχρονopoulos, Δ., «Αστικά κενά. Το κενό ως τόπος», Αρχιτέκτονες, Περιοδικό του ΣΑΔΑΣ- ΠΕΑ, τεύχος 55 – περίοδος β', Ιανουάριος – Φεβρουάριος 2006.
- [9] Κουμαριανού, Μ., «Το φαντασιακό του θανάτου στη σύγχρονη Ελλάδα». Εκδόσεις Δωδώνη, 2008.
- [10] Κακουλίδου, Ε., «Νεκροταφείον της Ελληνικής ορθόδοξου κοινότητας Θεσσαλονίκης Ευαγγελίστρια». Μέρος Α'. Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, 1985.
- [11] Κακουλίδου, Ε., «Νεκροταφείον της Ελληνικής ορθόδοξου κοινότητας Θεσσαλονίκης Ευαγγελίστρια». Μέρος Β'. Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας, 1991.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Δέσποινα Δ. Ζαβράκα

Τμήμα Αρχιτεκτονικής Τοπίου

Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Καβάλας

Χρυσοβέργη & Κασσάνδρου

6610 Δράμα

Τηλ: +30 25210 32538

e-mail: ddzavraka@gmail.com

Χωρογραφίες/ Τόμος 3/ Αρ1/ 2012 – σελ 29-36